

Dit moment van zelf-transcendentie typeert Joas als de ontmoeting met 'het heilige'. Nadrukkelijk tussen aanhalingstekens, omdat voor de betrokkene het begrip heilig van nul en generlei waarde kan zijn. Dit 'heilige' is bepalend voor de wijze waarop de mens zichzelf begrijpt in zijn verhouding tot zijn omgeving. En hij zal daarom naar instituties, gelijkgezinden, rituelen, taal, muziek, gebruiken en moraal zoeken die deze 'heiligheid' ondersteunen, bevestigen en versterken. Toch is het 'heilige' niet eeuwig. Immers, de ervaring van het 'heilige' wordt pas 'concreet' door de talige duiding, de interpretatie ervan. En deze interpretatie is altijd onderdeel van maatschappelijke strijd. Wie of wat heeft de macht de transcendentie-ervaring te duiden en in te kaderen? En zich daarmee te voorzien van het aureool van 'heiligheid'? Daarmee is Joas bij wat voor hem de kern van de 'godsdienstwetenschap' moet zijn: het onderzoek naar de wijze waarop in de samenleving het 'heilige' en de macht elkaar steeds weer opnieuw wederzijds constitueren. En tegelijk elkaar voortdurend ter discussie stellen. Want er bestaat nooit een eeuwigdurende relatie tussen de macht en het 'heilige'. En er bestaan altijd tegelijkertijd verschillende opvattingen over het 'heilige', zodat macht altijd weer ter discussie staat.

Tot zover Joas. Het zal de lezer duidelijk geworden zijn dat schrijver dezes grote waardering heeft voor de omvattende studie van Joas naar een nieuwe benadering van een godsdienstwetenschap die niet bij voorbaat vastloopt in de schijntegenstelling tussen 'gelovig' en 'ongelovig'. Toch een kanttekening. Het theoretische model dat Joas voorstelt vertoont opvallende overeenkomsten met de ideologietheorie die Louis Althusser ruim 50 jaar geleden introduceerde in zijn beroemde artikel *Ideologie en ideologische staatsapparaten*.² Dit is niet de plaats daar verder op in te gaan, behalve dan de constatering dat ook voor een zeer breed belezene wetenschapper als Joas er kennelijk blinde vlekken bestaan in zijn onderzoeksprogramma.

Harm Dane
(Amersfoort)

Noten

- 1 Hans Joas, *Die Kreativität des Handelns* (Frankfurt aM: Suhrkamp Verlag, 1992).
- 2 Louis Althusser, "Ideologie en ideologische staatsapparaten," *Te Elfer Ure*, nr. 24 (1978[1969]).

Klomp, Mirella. 2020. *Playing On. Re-staging the Passion after the Death of God*. Theology in Practice 10. Leiden/Boston: Brill, pp. 269. https://doi.org/10.1163/9789004442948_002.

Zelden is een object van onderzoek zo nauw verbonden met een individuele onderzoeker als bij *The Passion*. Op het eerste en het laatste hoofdstuk na verzamelt dit boek herwerkte bijdragen die Mirella Klomp in de afgelopen jaren over dit onderwerp heeft gepubli-

ceerd, gedeeltelijk samen met andere auteurs. De studie functioneerde tevens als haar cumulatieve *Habilitationsschrift* aan de theologische faculteit van de universiteit Bern in Zwitserland.

The Passion blijkt een inspirerend voorbeeld te zijn van de transformaties die religie meemaakt in een laatmoderne samenleving. Weliswaar is hier sprake van een vergevorde de-institutionalisering van met name de traditionele kerken en een verdamping van christelijke overtuigingen en devotionele praktijken. Maar dit hybride event, dat religieuze en seculiere elementen verbindt maar deze bipolariteit tevens overschrijdt, communiceert multimediaal de kern van de christelijke boodschap: de dood en de opstanding van Jezus Christus.

Klomp's etnografische casestudy richt zich vooral op de rituele aspecten tijdens en rondom dit passiespel. De dramatische uitbeelding van het centrale christelijke heilsmysterie heeft zijn originele kerkelijke context verlaten en manifesteert zich in het publieke domein. Daarmee wordt de vraag naar God op een nieuwe manier gesteld. Naast de wetenschappelijke en empirische interesse voor rituelen is de systematisch- en praktisch-theologische reflectie het tweede speerpunt van deze studie. Beide speerpunten resulteren in de overkoepelende onderzoeksvraag: "How is Christian ritual repertoire being transferred, transformed and reconstructed in Dutch late-modern society and where to find traces of God in this newly appropriated ritual repertoire?" (p. 11).

In het eerste deel van de studie wordt in drie hoofdstukken *The Passion* als fenomeen en als kenmerkend onderdeel van het religieuze veld in Nederland gepresenteerd. Dit passiespel past perfect in een fluïde en post-seculiere samenleving en laat zien dat ook de christelijke boodschap "light-hearted, casual, easy and flighty" (p. 52) kan zijn. Tegelijkertijd maakt het event gebruik van soms eeuwenoude religieuze symbolen en rituele praktijken zoals een kruisprocessie, die naar een niet-kerkelijke setting zijn getransfereerd. Aansluitend op Elizabeth McAlister en Thomas Tweed ontstaan uit deze combinatie steeds weer nieuwe *sacro-soundscapes* omdat de muziek tijd en ruimte verandert. Theologisch wordt dit door Klomp als een vorm van ana-theïsme of ana-liturgie (Richard Kearney) geïnterpreteerd, dus als derde optie tussen geloof en ongeloof. In de rituele praktijk kan 'een' of 'het' vreemde worden ervaren wat in het christendom God wordt genoemd.

Deel 2 is het zwaartepunt van deze studie waarin verschillende aspecten van *The Passion* empirisch worden onderzocht. Daarbij wordt elk hoofdstuk aangevuld met meditatieve en persoonlijk getinte reflecties. Hoofdstuk 4 analyseert het event als een collectieve *spatial practice*. De betrokken partijen en individuen creëren in het publieke domein een bijzonder sacraal en ritueel oord door het toekennen van betekenissen (Gilles Fauconnier). De uiteenlopende belangen kunnen daarbij ook met elkaar botsen, bijvoorbeeld wat betreft de scheiding van staat en kerk. Het volgende hoofdstuk (5) beschrijft hoe het event een speelruimte wordt die mensen met name via de sociale media op een veelal geestige en soms ironische manier invullen. Zodoende wordt dit passiespel tot

een *ludic practice*, wat Klomp onder andere met André Droogers en Valerie Frissen et al. uitwerkt. Hoofdstuk 6 onderzoekt hoe *The Passion* steeds weer een spiegel is van maatschappelijke debatten en conflicten zoals religieus geweld, de moraliteit van individuen of de grondbeginselen van Nederland als natie. In dit ritueel komt de *public reflexivity* (Victor Turner) tot uitdrukking waarmee een samenleving haar eigen identiteit bevestigt en verandert. Het laatste hoofdstuk (7) in dit deel onderzoekt verschillende edities als publieke (opstandings-) theologieën die door niet-theologen zijn ontwikkeld: “Indeed, *The Passion* itself is the public embodiment of the organizers’ theologising. In their representation of the resurrection as part of a public event, they served to construct theology before the eyes of millions of people” (p. 180).

Deel 3 van de studie bevat een kort en concluderend hoofdstuk. Bij *The Passion* vervagen de vermeend duidelijke grenzen tussen het seculiere en het sacrale omdat mensen zich het dramatische gebeuren op de bühne actief en op uiteenlopende wijzen toe-eigenen. Theologisch kan dit volgens Klomp als een zoektocht naar God worden geïnterpreteerd. Deze zoektocht gaat niet uit van orthodoxe antwoorden maar heeft het karakter van een situatieve en op ervaringen gebaseerde onderhandeling over alternatieve duidingen en mogelijkheden. (Christelijke) religie wordt dan een “bargaining practice” (p. 194). Enkele praktisch-theologische implicaties van dit programma worden aangestipt.

In totaal is dit boek een indrukwekkende studie die methodologisch gedegen veldwerk verbindt met interdisciplinaire religiewetenschappelijke en helaas maar weinig uitgediepte theologische reflecties. Daarbij ontstaat op basis van één casestudy, waarvan steeds verschillende aspecten worden belicht, een duidelijk beeld van een niet meer eenduidig fenomeen: religie en ritueel in de fluïde late moderniteit.

Stefan Gärtner
(Tilburg University)

Alma, Hans, en Caroline Suransky, red. 2021. *Verwevenheid. Essays over een verbindend humanisme*. Brussel: VUBPRESS, pp. 220.

In hun inleiding op deze bundel essays merken de redacteuren op dat de globale opgaven van deze tijd vooral betrekking hebben op de ecologische crisis en dat die onlosmakelijk verbonden zijn met fundamentele vragen over mens-zijn in relatie tot de wereld. Verbindend (in de bundel ook aangeduid als verstrengeld, verweven of – onvertaald gelaten – *entangled*) humanisme wil deze vragen doordenken. De term staat centraal in het gedachtegoed van politiek filosoof, William Connolly, verbonden aan de John Hopkins Universiteit (V.S.). Hij bekritiseert verschillende vormen van hedendaags humanisme waarin het autonome individu centraal staat, en voert daartegenover een pleidooi voor *entangled humanism* dat zich richt op wederzijdse afhankelijkheid van verschillende